

Muszlim demokrácia

ALFRED STEPAN–JUAN J. LINZ: DEMOCRATIZATION
THEORY AND THE “ARAB SPRING”
JOURNAL OF DEMOCRACY, 2013, 24(2): 15–30

A cikk az arab tavasz eseményeinek tükrében foglalkozik a *demokrácia* és a *muzulmán vallás* kapcsolatával, és arra a végkövetkeztetésre jut, hogy a példák alapján *a kettő egyáltalán nem zárja ki egymást*. Ugyanakkor az iszlám többségű államok körében az állam és a vallás kapcsolata más, mint az európai és amerikai országokban. Több, a demokratikus átmenet útjára lépett arab ország politikai fejlődését befolyásolja a *szul-tánizmus* öröksége is.

Korábban a vallásokat érintő konfliktusok miatt kevés figyelem irányult az egyházak közreműködésére a demokratizálódásban, holott Lengyelországban, Chilében, illetve Brazíliában fontos szerephez jutott a folyamatban a római katolikus egyház. Az arab tavasz jó alkalom arra, hogy a kérdést új perspektívából lehessen vizsgálni. *Samuel P. Huntington* szerint a vallás, különösen az iszlám, korlátot szab a demokratikus átalakulásnak. *Alfred Stepan* vitába száll ezzel. Érvéle szerint úgynevezett *kölcsönös tolerancia* (twin tolerance) érvényesül az állam és az egyház között, amelynek értelmében a két intézmény nem avatkozik bele egymás ügyeibe. Az állam és a vallás közötti viszonyrendszer sokféle módon testesülhet meg, ezeket együttesen *összetett szekularizációnak* (multiple secularization) nevezzük. Ez tapasztalható az EU valamennyi tagállamában.

Az összetett szekularizáció az arab államok esetében is összeegyeztethető a demokráciával. Ezt alátámasztja az a 27 ezer főt érintő közvélemény-kutatás is, amely kimutatta, hogy az Indiában élő

muszlimok és hinduk 71 százaléka vallja magát demokráciapártinak, az iszlám által dominált Pakisztánban ugyanez az arány 34 százalék.

Bár a pánarab eszmék követői gyakran kérdőjelezzik meg a demokráciák és az individuális államok létjogosultságát, a közelmúltban demokratizálódott két muszlim állam, Indonézia és Tunézia számos befolyásos véleményformálója a helyi specifikumokat figyelembe vevő demokráciát véli az iszlám által előírt kompromisszumteremtés leghatékonyabb formájának. Vélekedésük szerint a Korán nem tesz utalást a saria bevezetésének szükségességéről, Tunéziában pedig az évtizedes progresszív hagyományokat emelik ki. Tény, hogy demokráciákban nem találkozhatunk a saria gyakorlati alkalmazásával. A vallás és állam harmóniáját mutatja a hivatalos ünnepek kezelése is: Indonézia, Szenegál és India a kisebbségi vallások ünnepei számára is biztosít fizetett szabadságot, ezzel szemben a nyugati államok többsége csak a keresztény kultúrkört veszi figyelembe. A három említett államban ezen felül gyakoriak a két hatalom konszenzushoz vezető tárgyalásai. Indonéziában és Szenegálban például egyes oktatási kérdésekben (így a tanterv összeállításában is) jelentős szerep jutott az iszlám szervezeteknek, ennek is köszönhetően egyre elterjedtebb az iskolázottság, az írástudatlanság pedig visszaszorult. Szenegálban a közelmúltban az állam és a muszlim közösség közösen lépett fel a nemiconkítás ellen. Mindezen példák felvetik a kérdést, vajon valóban létfontosságú-e a szigorú értelemben vett szekularizáció.

A politikai rezsimek öt alaptípusán (demokratikus, autoriter, totalitárius, poszttotalitárius, szultánikus) túl kívánatos bevezetni az „autoriter-demokrati-

kus” fogalmát, mivel az arab országok egyike sem volt totalitárius. A hosszú távú intézményesülés hiánya miatt pedig rezsimek helyett célszerűbb „szituációkról”, szituációk változásáról beszélünk. Létrejöttünk sokféle módon történhet, azonban a demokráciák teljes elterjedéséről, a fukuyamai értelemben vett „történelem végéről” korántsem beszélhetünk. A *Mubarak* egyiptomi elnök bukása után hatalmi pozícióba jutott egyiptomi hadsereg, a Muzulmán Testvériség és a liberális erők legitimációja a szabad választások iránti elkötelezettségükből fakadt. Mindhárom csoport törekedett azonban érkei védelmére különféle antidemokratikus lépésekkel. A liberálisok és a Testvériség egymástól tartva a hadsereghez fordultak, amely így jelentős garanciákhoz és posztokhoz jutott az alkotmányozás során.

Tunéziában még a 2013. márciusi merénylet után sem alakult ki ilyen hibrid államszervezet, aminek három alapvető oka van. *Az első:* a mérsékelt iszlamista Ennahda párt, illetve a világi liberális pártok között már *Ben Ali* idején is kialakult egy rendszerellenes párbeszéd. *Másodszor:* a liberálisok kitarítottak az Ennahda mellett, világnézeti különbségeik ellenére is. *Harmadszor:* Tunéziában szervezett civil társadalom egyengette a tárgyalásokat, míg Egyiptomban Mubarak bukásáig nem is ült le a két tábor egymással a helyzet megvitatására. Tunézia 2012-ben első arab országgént 3 pontot szerzett a *Freedom House* emberjogi értékelésén. Alfred Stepan kutatási célú látogatása során megállapított bizonyos trendeket: a pártok vezetői nyilatkozataikban a minél gyorsabb, konszenzuson alapuló alkotmányozás, a rugalmas koalíciókötés mellett tettek hitet. Komolyabb vitát a végrehajtó hatalom kérdése váltott ki, amelynek eredményeképpen végül kompromisszumos megol-

dásként korlátozott államfői hatáskört alakítottak ki, ugyanakkor erőteljesebb jogosítványokkal rendelkező parlament és alkotmánybíróság állt fel. Akadtak azonban aggasztó mozzanatok: az Ennahda mérsékelt fordulata vákuumot teremtett az iszlám oktatásban, amelyet teokratikus radikálisok igyekeztek betölteni. 2012. szeptember 24-én a hatóságok benuhltsága következtében felfegyverzett szalafista radikálisok támadták meg az amerikai nagykövetséget és egy részben amerikai iskolát. Október 23-án pedig a *Nidaa Tounes* nevű párt kérdőjelezte meg nagygyűlésén nyilvánosan a kormány legitimitását. Mindezt fokozta *Chokri Belaid* politikai aktivista 2013. márciusi halála, ami a kormányfő lemondásához és egy technokrata kabinet felállításához vezetett.

Max Weber meghatározása szerint a szultánizmus rendszerében az államigazgatás és a fegyveres erők egésze teljes mértékben alárendelt egy egyeduralkodónak, mint például Trujillo dominikai önkényuralmában. Egy ilyen rendszerben nem működhet a kormány és az ellenzék mérsékeltjeinek összefogása a szélsőségesekkel szemben, amelyben például a hadsereg képes lehet elősegíteni a gyors demokratikus átmenetet. A most átalakuló arab államok nem vehetők a Dominikai Köztársasággal egy csoportba, azonban Líbia, Szíria, Egyiptom, Jemen és Tunézia mindegyike rendelkezett szultánisztikus vonásokkal. Leginkább *Kadhafi* Líbiája emelhető ki e tekintetben: stabil parancsnoki és titkosszolgálati struktúrát épített fel, a fontosabb posztokat rokonaival töltötte be, a hatalom várományosai pedig fiai voltak a NATO-bombázások által támogatott felkelés győzelméig. A rendszerváltást követően azonban az új állam továbbra is képtelen megszerezni az erőszakszervezetek és így az ország

feletti kizárólagos szuverenitást. *Bassár el-Aszad* apja örököséként került hatalomra Szíriában; az államapparátus túlnyomó részét a hozzá hú alavita kisebbségi felekezetiük alkotják, ugyanakkor az üzleti szférában megfigyelhető bizonyos fokú autonómia. A hatalmon lévők a bosszútól rettegnek, tárgyalásos rendezésre nincs esély, ami összességében széttöredezett érdekcsoportok brutális küzdelmét eredményezi. Nem ismerünk olyan esetet, amikor a véres polgárháborút gyors és életképes demokratizálódás követte volna. Mubarak Egyiptomában is fellelhetőek voltak szultánisztikus jelenségek (dinasztiateremtési szándék, növekvő korrupció), azonban a hadsereg komoly autonómiával rendelkezett. Mivel a várható örökös, *Gamal Mubarak* gazdasági reformtörekvései veszélyeztették volna a fegyveres erők gazdasági érdekeit, azok a Tahrír téri tüntetések élére állva, a „néppel karöltve” mozdították el az elnököt hatalmából – aminek köszönhetően a hadsereg egyes vezetői komoly tekintélyre tettek szert a lakosság körében. Bár Ben Ali tunéziai rendszerében az állami vagyonnal a családtagok szinte a sajátjukként rendelkeztek, az elnöktől nagyobb függetlenséget élvező fegyveres erők fékeztek meg a tüntetésekkel szembeni rendőri fellépést.

Noha az 1956-os magyar szabadságharc, az 1968-as prágai tavasz, illetve a lengyel Szolidaritás 1981-es megmozdulásai nem buktatták meg azonnal a fennálló rendszert, hozzájárultak annak erodálásához. A szerzők véleménye szerint az arab tavasz eseményei végképp elfogadhatatlanná tették a térségben az élethosszig tartó elnökségeket, és kifejezték az itt élők vágyát az emberi jogok tiszteletben tartására.

SCHLETT BÁLINT GERGŐ

A posztszovjet alkonyat

BRUCE P. JACKSON: THE POST-SOVIET TWILIGHT
POLICY REVIEW, 2013, 177. SZÁM

Bruce Pitcairn Jackson, a „Project on Transitional Democracies” elnöke, a NATO-val foglalkozó amerikai bizottság egykori feje írásában a Szovjetunió volt tagállamainak politikai és gazdasági helyzetét elemzi, illetve értelmezi az amerikai és európai külpolitikai érdekekkel összefüggésben. A szerző mellett érvel, hogy a posztszovjet térség országait az Egyesült Államok és Európa félreértette, ami miatt intézkedései és jó szándékú tanácsai több esetben a kívánttal ellentétes hatással jártak. A Szovjetunió összeomlása utáni közkeletű feltetelezés, miszerint a demokratikus átalakulás elkerülhetetlen, valótlannak bizonyult a terület történelmi múltja során kialakult *politikai kultúra* miatt. A hibás hozzáállás a Nyugat számára is komoly károkat okozott és okozhat a jövőben, ami a prioritások egyértelmű felállításával orvosolható lenne.

Jackson szerint a fejlett nyugati országok viszonyulása a térség államaihoz a vasfüggöny lehullása után kezdetben közömbös volt, majd egyre inkább fokozódó várakozások, szaporodó igények jellemezték, amelyek azonban nem voltak összhangban a térség valódi lehetőségeivel. A posztszovjet politikai kultúra *nem osztozik a Nyugat értékrendjében* a demokrácia és piacgazdaság működésével, illetve az emberi jogokkal kapcsolatban. A leginkább diktatórikus és a nyugati piacgazdasági modellt csak erős megszorításokkal alkalmazó államokhoz való helytelen viszony azt eredményezte, hogy *a nyugati befolyás a térségben csökkent*, pedig ezen országok összeomlása igen hátrányos következményekkel járna az Egyesült Államok

és az Európai Unió válság által sújtott gazdaságaira és külpolitikai pozícióikra.

A Szovjetunió több volt tagállamáról elmondható, hogy helyzetük az átmenet óta nem érte el még a szovjet időszakra jellemző szinteket sem és a gazdasági fejlődésük irama alatta marad az európai mértékeknek, mint amit például az ugyancsak posztszovjet Baltikum országai produkálnak. A politikai viszonyokat tekintve *tekintélyuralmi rendszerek* variációinak széles skálája jellemző a térségre. A kevésbé jelentős államok állandó bizonytalanságban léteznek, izolálva vannak az európai és globális politikától, az emberi jogokat nem tartják tiszteletben, illetve a gazdasági növekedésüket sok tényező korlátozza. A nagyobb területű, jelentősebb országok esetében kevésbé kaotikus a helyzet, amely ugyanakkor potenciálisan több veszélyt rejt. A szerző szerint mesterséges az Oroszországban és Ukrajnában tapasztalható stabilitás.

Jackson mellett érvel, hogy Oroszország politikai bénultsága párosítja a Putyin-Medvegyev duopóliumot és a rosszul menedzselt vállalati életet, ami a húsz évvel ezelőtti gazdasági állapotokhoz való visszatérést és a politikai rendszer összeomlásának veszélyét eredményezi. A szovjet múlt hagyatéka a tanult, kalkuláló, KGB által kiképzett elit, a centralizált, erőforrás-központú gazdaság, illetve a csak rablásra és az irányításnak csak szimulálására képes üzleti szereplők. Vlagyimir Putyin nevével elválaszthatatlan az „irányított” demokrácia fogalma és az állam által erősen uralt, oligarchikus kapitalista gazdasági rendszer, amely egyedülállóan orosz jelenség. A rosszul menedzselt ún. „stratégiai iparágak” adják az állami bevételek igen nagy százalékát, és ezek összeomlása esetén nem lenne tartható az oligarcha tulajdonosok életszínvonala, illetve nem

lennének kielégíthetőek a 143 millió orosz szociális igényei. Egy ilyen válságra az állami költségvetés és a favorizált iparágak nincsenek felkészülve. Kérdéses, hogy Putyin *képes lesz-e meggátolni az összeomlást* a politikai kultúra és a gazdaság átalakításával. Ukrajnában fordított a helyzet: a gazdasági problémák kevésbé kézzelfoghatóak, de a politikai elit működésképtelensége nyilvánvaló. Az ukrán kormány nem képes választóinak igényeit kielégíteni és az európaiak által kért viszonyokat sem teremti meg, hogy piacai és intézményei könnyebben hozzáférhetővé váljanak.

A szerző amellet, hogy hangsúlyozza a nyugati demokratikus értékek megőrzésének és támogatásának fontosságát, felhívja a figyelmet a *prioritások* felállításának fontosságára. Ismerve a helyi viszonyokat, az instabil posztszovjet országok több esetben diktatórikus politikai rendszereinek és gazdaságának összeomlása valószínűleg nem járna a demokrácia és jól működő piacgazdaság elkerülhetetlen kialakulásával, csak instabilitást és bizonytalanságot hagyna hátra. A pénzügyi és euróválság hatásait még mindig érző Egyesült Államokat és az Európai Uniót érzékenyen érinti a térség jelentősebb országainak instabilitása, hiszen azok olyan gazdasági potenciált képviselnek, amely nélkülözhetetlené teszi őket a Nyugat gazdasági érdekei szempontjából, és a velük való együttműködés révén egy olyan súlyú gazdasági tömörülés jöhetne létre, amely képes lenne ellensúlyozni a növekvő kínai befolyást. Az amerikai és európai országoknak meg kell találniuk a kényes egyensúlyt a *hosszú távú érdekek* érvényesítése és a *demokratikus értékek* védelme között, ami a politikai és gazdasági célok összhangba kerülését jelentené. Át kell gondolni például, hogy a politikai okokból bebörtönzött volt ukrán

miniszterelnök, *Julia Timosenko* szabadlábra helyezése fontosabb-e az Ukrajnával kapcsolatos politikai és gazdasági érdekekénél, illetve céloknál.

KUBIK BÁLINT GYÖRGY

Atomterror?

BRYAN R. EARLY-MATTHEW FUHRMANN-QUAN LI:
ATOMS FOR TERROR? NUCLEAR PROGRAMS AND
NON-CATASTROPHIC NUCLEAR AND RADIOLOGICAL
TERRORISM
BRITISH JOURNAL OF POLITICAL SCIENCE, 2013, 43(4).

Bryan R. Early, az Albany Egyetem, valamint *Matthew Fuhrmann* és *Quan Li*, a texasi A&M Egyetem politikatudományi tanszékének oktatója a nukleáris-radiológiai terrorizmus kockázatát vizsgálták az országokat jellemző különböző ismerveket figyelembe véve, amelyek közül az atomprogram mérete, a biztonsági intézkedések mértéke és a korrupció kiterjedtsége szignifikáns relációt mutatott.

Miközben a nukleáris energia egyfajta reneszánszát éli világszerte, az al-Kaida által amerikai atomerőművek ellen tervezett támadások felvetik a kérdést, vajon az egyre szélesebb körű felhasználás nem növeli-e a nukleáris-radiológiai anyagokat alkalmazó ún. *nukleáris-radiológiai terrorizmus* kockázatát. Noha katasztrófával végződő eset mindeddig nem történt, a fenyegettség gazdasági, társadalmi, pszichológiai hatása rendkívül erős: nemcsak az emberek e technológiába vetett hitét, hanem a kormányzatok iránti bizalmát is alááshatja, a tényleges veszély jelentős túlbecsülésével. A szerzők korábbi kutatásokra hivatkozva megállapítják, hogy a hagyományos terrorizmushoz képest a vegyi, biológiai, radiológiai, nukleáris

(CBRN) eszközökkel folytatott terrorizmus hatása nagyobb, ugyanakkor a hozzájutás a kellekekhez általában még a legkevésbé szigorú biztonsági előírásokat életbe léptető államokban is nehezebb, mint a hagyományos eszközök esetében.

A mindenkori terroristát racionális döntéshozónak feltételezve tehát a *költségek* és a *várható előnyök* határozzák meg a nukleáris-radiológiai eszközök alkalmazását. A polgári célú nukleáris infrastruktúra elvben elősegítheti a megfelelő anyagok megszerzését (akár lopás útján is), tehát ösztönözheti a terrorcselekményeket, azonban az országhatárokon átívelő szállítás a lebukás nagyobb veszélye miatt nem jellemző. Egy releváns fenyegetés akkor is hatalmas félelmet és bizalmatlanságot kelthet a társadalomban, ha nincs közvetlen emberáldozat. Így történt ez 1998-ban Oroszország esetében is, ahol a csecsen felkelők bomba- és fegyveres fenyegetései az egyébként pénzsűkében lévő kormány azonnali beavatkozását eredményezték az atombiztosítás terén. A nukleáris létesítmények továbbá maguk is célpontokká válhatnak, csecsen, baszk szakadárok, illetve francia és német környezetvédő csoportok is felléptek már támadólag ellenük. A szerzők *első hipotézise* tehát a következő: a nukleáris-radiológiai terrorizmus célpontjává válásának kockázata az ország nukleáris programjának bővítésével növekszik. A létesítmények őrzése, hozzáférési akadályok kiépítése szűkíti a potenciális terroristák lehetőségeit. A *második hipotézis* a következő: a nukleáris programoknak a nukleáris-radiológiai terrorizmus kockázataira gyakorolt hatása az adott ország biztonsági intézkedéseinek mértékével csökken. Vesztegetés révén elvben könnyebb lehet a zárolt anyagok megszerzése. A *harmadik hipotézis*: a

nukleáris programoknak a nukleáris-radiológiai terrorizmus kockázatára gyakorolt hatása az adott ország korrupciós szintjének csökkenésével együtt veszt erejéből. A szerzők a mintegy 109 különféle terrorizmusdefiníció öt közös pontját, a fenyegetést, az erőszakot, a politikai célokat, a félelemkeltést vagy terrort, valamint a szándékos pszichológiai hatáskeltést alkalmazzák a tanulmányban. Vagyis a nukleáris-radiológiai terrorcselekmények politikailag motivált, fegyvertelen személyeket vagy tulajdont érő, megfélemlítéssel vagy erőszakkal járó, nukleáris vagy sugárzó anyagokat használó, nagyobb célközönség befolyásolására irányuló, nem államok által elkövetett támadások. Az 1992 és 2006 között elkövetett ilyen jellegű incidensek végül nem jártak személyi vagy vagyoni kárral. A szerzők emellett igyekeztek adatokat gyűjteni a *tervezett*, de végre nem hajtott akciókról is, noha ezek sok esetben évekkel a leleplezés előtt már kialakulófélben voltak. A tervek leleplezése ugyanakkor növelheti egy terrorszervezet iránt érzett félelmet, ahogyan az al-Kaida esetében az USA dollármilliárdokat költött nukleáris biztonságának fokozására. Az adatok elemzéséből kiderült, 40 esetben voltak *államok* a célpontok (közülük Oroszország kiemelkedik), 80 támadás (45 százalék) pedig *nukleáris létesítmények* ellen irányult. 64 tervet lepleztek le a vizsgált időszakban, miközben a nukleáris anyagok alkalmazása itt is enyhe többséget élvezett az atomlétesítmények fenyegetésével szemben.

A kutatáshoz 152 ország 1992 és 2006 közötti keresztmetszeti adatait használták a szerzők. Amennyiben történt terrorista incidens az adott országban a fenti intervallumban, a nukleáris-radiológiai terror függő változó 1-es értéket kapott, máskülönben 0-t. Egy

másik alternatív függő változóval pedig a tervezett akciókat is figyelembe vették (NR Plot). Ennek alapján a megfigyelt mintán 1,5 százalékos aránnyal szerepelnek a terrorcselekmények, vagyis ritka eseménynek tekinthetők.

Független változóként a Nemzetközi Atomenergia Ügynökség adataira támaszkodva *az egyes államok atomprogramjának nagyságát* (Nuclear Power Size, NPS) vonták be az elemzésbe, amely a kutatási és energiatermelési célú létesítményeket egyaránt figyelembe vette. Ennek alapján 65 ország rendelkezett nukleáris kapacitással. Miután nem áll rendelkezésre releváns keresztmetszeti adatbázis a nukleáris biztonság szintjéről, az ismérv (Nuclear Security Commitment, NSC) vizsgálatához alternatív változóként az 1980-as *Nukleáris anyagok fizikai védelméről szóló egyezményt* (Convention on the Physical Protection of Nuclear Material - CPPNM) mint az egyetlen, a nukleáris anyagok fizikai védelmét előíró, nemzetközileg érvényes szerződés aláírását vették alapul. Harmadikként pedig a korrupció mértékének meghatározásához az International Country Risk Guide elemzését felhasználó, hatfokú *Honesty* (Hon) skálát vonták be a kutatók. Az államok terrorcselekményekkel szembeni sebezhetőségét további kontrollváltozókkal pontosították. A fejlettség és az erőszak közötti pozitív kapcsolat bizonyítására a *GDP/fő*, a kormányzati forma értékelésére pedig az alternatív *Democracy* változót vezették be (korábbi kutatások megmutatták, a demokráciák ugyan hatékonyabbak a viták kompromisszumos kezelésében, azonban szűkebb az eszköztáruk a tervek leleplezésére, a merénylők elfogására). A *Major Power* (MP) dichotóm változó bevezetése is relevánssá vált az USA nagyhatalmi szerepvállalása és az al-Kaida akcióinak

kontextusában (1-es pozitív értéknél, máskülönben 0). Ezen túl a fegyveres konfliktusban való részvételt mutató *Civil Conflict*-ot is értékelték. Végezetül az *idő*, vagyis azon évek száma került be a kutatásba, amióta az állam NR-terrorizmussal szembesült.

A vizsgálat kiértékeléséhez elsősorban statisztikai módszereket alkalmaztak, amely alátámasztotta az első hipotézist: a többi változó állandósága mellett a minimálishoz képest átlagos, majd maximális értéken vizsgált NSC 200, illetve 10625 százalékkal emelte a nukleáris-radiológiai terroresetek számát. Azt is kimutatták, hogy a CCPNM iránti el nem köteleződés mellett a nukleáris program expanziója növeli a nukleáris-radiológiai terrorcselekmények esélyét, miközben az aláírók esetén nem emelkedik a kockázat. Vagyis a második hipotézis is helytállónak bizonyult. (A szerzők ugyanakkor hatékonyabb biztonsági intézkedések kidolgozását szorgalmazzák.) A kevesebb rendelkezésre álló adat ellenére a kutatók következtetése szerint, a harmadik hipotézist alátámasztva, a programméret bővítésének kockázatnövelő hatása a korrupció mértékével egyenesen arányos. A fenti ismérvek összevonásával végzett modellszámítás pedig arra világított rá, hogy a két ismérv közül a korrupció visszaszorítása a hatékonyabb módja a nukleáris-radiológiai terrorcselekmények visszaszorításának. A számításokból a szerzők arra következtetnek, hogy az ország CPPNM-elkötelezettségétől függetlenül a nukleáris programok volumene a lehető legalacsonyabb szintű korrupció mellett fejt ki a legkisebb kockázatnövelő hatást. A korrupció visszaszorításának jótékony hatása pedig jobban mutatkozik a CPPNM-aláírók esetében. Ezen túl, a kontrollváltozók közül, a Civil Conflict jelentősen, 400 százalékkal növelte a

nukleáris-radiológiai terrorcselekmények kockázatát, vagyis a fegyveres konfliktusokban részt vevő országok nagyobb mértékben vannak kitéve ilyen veszélynek. A három időváltozó szignifikáns befolyásoló tényezőként működött, bizonyítva ezzel az erőteljes időbeli dependenciát. Ezzel szemben a három fennmaradó tényező (GDP/fő, Major Power, Democracy) az esetek gyakoriságával nem mutatott összefüggést.

A kapott eredmények pontosabbá tétele céljából a szerzők további, kiegészítő számításokat végeztek. Elsőként az *NR Plot* változó segítségével bebizonyították, hogy az állam ellen *tervezett* NR-terrorcselekmények száma, a kivitelezettekhez hasonlóan, az atomprogram volumenével együtt nő. Ezen felül az atomprogrammal nem rendelkező államok, illetve a kiugró értékeket produkáló USA és Oroszország kihagyása sem változtatott érdemben az eredményeken. Az esetek kis számából fakadó hibalehetőségeket pedig különböző statisztikai módszerekkel korrigálva is lényegében ugyanazokat az értékeket kapták a kutatók.

SCHLETT BÁLINT GERGŐ

Még nem háború

THOMAS RIB: CYBERWAR AND PEACE.
FOREIGN AFFAIRS 2013, 92(6): 77-87

Thomas Rib a *Foreign Affairs* folyóirat hasábjain megjelent cikkében a *cyberhadviselés* jelenlegi állapotát taglalja és ezen keresztül a cyberháborút elemzi. A kilencvenes években és az azt követő két évtizedben az Egyesült Államok köztisztviselői és értelmiségi rétege körében gyakran szóba került a cyberhadviselés. Sokan aggódnak amiatt, hogy a jövőben

megszaporodnak a cybertámadások, amelyek félelmetes erejűek is lehetnek.

A szerző ezt a félelmet nem tartja megalapozottnak. Érvelése szerint még nem folyt cyberháború, ma sem folyik és a jövőben sem fog rá sor kerülni. Megállapítása szerint jelenleg az ilyen akciókat nem háborús helyzetekben hajtják végre, hanem politikai indíttatású konfliktusokban, két területen: a *hírszerzésben* és *szabotázsakciókban*. Az agresszív számítógépes kódok megtámadják az ellenség műszaki rendszerét anélkül, hogy emberi áldozatokat követelnének bármelyik oldalon. Thomas Rib szerint a cyberháborút nem is lehetne *háborúnak* nevezni, mert nem felel meg Carl von Clausewitz háborús kritériumának. A porosz katonai teoretikus szerint csak akkor nevezhető valami háborúnak, ha erőszakos, instrumentális jellegű és van valamilyen politikai célja vagy szándéka, amit a háborúval el akar érni. E három kritériumnak viszont Rib szerint egyetlen cybertámadási incidens sem felelt meg.

Manapság a szakértők három eseményt említenek a cyberháború példaként: az 1982-es szovjet gázvezeték-robbanást, az 58 különböző észt weboldal túlterhelését 2007-ben és a 2008-as grúz minisztériumi, hírközlési és banki weboldalak meghekkelését. Ezek azonban kis méreteik és az erőszakosság hiánya miatt a szerző szerint nem minősülnek cybertámadásnak. A mai napig leginkább cybertámadásnak számító incidens az iráni atomprogram ellen irányult 2005-től 2010-ig. Technikai bonyolultságán túl a *Stuxnet-támadás* – amit az Egyesült Államok és Izrael Irán ellen irányított – azért különleges, mert ez volt az első és egyetlen államok közötti cybertámadás a történelemben. Ugyanakkor a szerző emlékeztet arra, hogy a cybertámadások csak közvetetten okoz-

hatnak sérülést. Önmagában a támadás nem ártalmas az emberi életre, hacsak nem támad meg egy olyan közeget, ami közvetlenül felelős az emberi életért, pl. leállítja a légiforgalmi irányítási rendszert. Ilyen mértékű támadást, a Stuxneten kívül, eddig még nem jegyeztek.

A hagyományosnak vélt katonai beavatkozás létrehozhatja egy államban a jogállamiságot és támogathatja az állam hatalmát. Ezzel ellentétben a cybertérben elkövetett erőszak „csak” aláássa az államba és azok intézményeibe fektetett bizalmat. Nehéz ma elképzelni, hogy a cybertámadások hogyan tudnák érvényesíteni az agresszor állam hatalmát a megtámadott ország felett. Rib felhossa a Stuxnet példáját, amely szerinte bemutatja azt, hogy a cybertámadások precízebben tudják megingatni a társadalmi bizalmat, mint a hagyományos politikai erőszak. A cybertámadásokat egyes vállalatok vagy állami szervezetek ellen lehet irányítani, ami egyes csoportok tekintélyét megingatja. Iránban is hasonló történt. A program aláásta a tudósok iráni fegyverkezési rendszerbe vetett bizalmát és ahhoz vezetett, hogy megkérdőjelezték az iráni nukleáris fegyverkezés lehetőségét. A tudósok és a vezetők egymást kezdték el hibáztatni és hátráltatták a fegyverkezési folyamatot.

Rib figyelmeztet, hogy a cyberháború nem jelent *újfajta* hadviselést, hanem hasonló a kevésbé halálos formáihoz: a szabotázsához és a hírszerzéshez. Miközben egyes huszadik századi sztrájkok tönkretették a köztulajdont, ezzel megosztva a résztvevőket és esetenként ütközve a közvéleménnyel, addig a cybertámadások mellőzik ezeket a nem kívánatos mellékhatásokat; vagy minimalizálják az erőszakot, vagy általában teljesen elkerülik azt. A cybertámadások a szoftverre és az üzleti folyamatokra

hatnak anélkül, hogy megzavarnák az ipari termelést. Így maradnak erőszakmentesek, ugyanakkor nagyobb kárt okoznak, mint egy hagyományos támadás. A cybertámadás jelenlegi stádiumában még mindig elengedhetetlenek az emberi ügynökök. Az iráni atomprogram elleni támadás során a Stuxnet nem volt csatlakoztatva az internethez, vagy bármilyen belső hálózathoz. Az ügynököknek egy cserélhető merevlemezen, pl. pendrive-on keresztül kellett bejutatni a kódot, amit csak egy ott dolgozó tehetett meg.

A cybertámadások adhatnak értékes információkat, de valószínűleg nagyon kevés kényszerítő erővel rendelkeznek. A cybertámadások csak azt jelezhetik az ellenfélnek, hogy a másik állam figyelemmel kíséri az eseményeket és technikailag fejlett, de nem szánta el magát fegyveres támadásra, mert nem akarja veszélyeztetni állampolgárait. Ez pedig alacsonyabb szintű elkötelezettséget jelent.

A Pentagon nemrég bejelentette, hogy megnövelné a *Cyber Command* személyzetét 900 főről 4900 főre, akik közül a legtöbben a támadó hadműveletekre szakosodnak. A Department of Defense kikötötte, hogy nem lehet cél a cybertér militarizálása. A szerző szerint a cybertér nem militarizált, pontosan azért, mert az Egyesült Államok kormánya (más kormányokkal együtt) nem hozott létre elég szilárd védelmi rendszert. Jelenleg a cybertámadás elleni védekezés abban jelenik meg, hogy a fontos infrastruktúrákat irányító számítógépes rendszerek védelmét erősítik meg. Ennek ellenére ezek a rendszerek továbbra is megdöbbenően sebezhetőek maradtak.

Rib szerint militarizálódtak azonban a cybertámadás körüli viták, amelyek a hadviselés terminológiáját vették át. A

cybertámadás veszélye folyamatosan fennáll, ezért a vállalatoknak és az egyéneknek saját maguknak kell felépíteniük védelmi rendszerüket. Ennek ellenére ma még nem beszélhetünk cyberhadviselésről.

SZEIDOVITZ ANNA L.

Segélyezettből segélyező

SIMON LIGHTFOOT: THE EUROPEANISATION OF INTERNATIONAL DEVELOPMENT POLICIES: THE CASE OF CENTRAL AND EASTERN EUROPEAN STATES
EUROPE-ASIA STUDIES 2010, 62(2): 329-350

Simon Lightfoot, a Leedsi Egyetem európai politikát oktató előadója tanulmányában a közép- és kelet-európai térség tíz új EU-tagállamának (a 2004-es és a 2007-es bővítés országai – a két mediterrán szigetország, Ciprus és Málta nélkül) *nemzetközi fejlesztési politikájának* változásait és jelenlegi gyakorlatát elemzi. Vizsgálódásának középpontjában az Európai Unió szerepe és befolyása áll, hiszen a közösségnek olyan határozott követelményei és előírásai vannak a nemzetközi fejlesztési politika tekintetében, ami az új tagok csatlakozás előtti gyakorlatától gyökeresen eltér. Ez a meglehetősen ritkán tanulmányozott kérdéskör több szempontból is figyelemre méltó lehet: egyrészt általa betekintést nyerhetünk a térség újonnan csatlakozott államainak külkapcsolati prioritásaiba, mivel a nemzetközi fejlesztési politika olyan kulcstényező, amelynek mentén az államok külpolitikájukat működtetik; másrészt a Brüsszel és a tagállamok közötti kapcsolat megértéséhez is adalékot szolgáltat.

A régió államai nemzetközi fejlesztési politikáinak megváltozása elsősorban a csatlakozási tárgyalások óta tartó euró-

*paizáció*s folyamattal jellemezhető. Lightfoot cikkében e fogalmat általános értelemben az EU intézményeinek, normáinak és gyakorlatainak tagok általi alkalmazásaként értelmezi – eleve aszimmetrikus kapcsolatként Brüsszel és az Unió országai között, ami a csatlakozási tárgyalásokon a különféle kritériumok vállalásában nyilvánul meg. Ezt az adaptációs folyamatot többnyire sikeresnek szokás tekinteni, ugyanakkor a nemzetközi fejlesztési politikák terén ez aligha mondható el: rengeteg hiányosság terhelte a folyamatot, például az Unió nem juttatta elég világosan kifejezésre igényeit, hivatalos direktívákat a tagjelöltek nem kaptak, helyzetüket a fejlesztési együttműködésben nem tisztázták, valamint egyik fél sem tekintette hangsúlyosnak a témát a csatlakozási tárgyalások során. Így néhány friss tagállamot a csatlakozás után váratlanul értek az erre vonatkozó uniós előírások. A térség államainak csatlakozás előtti nemzetközi fejlesztési politikái ugyanis még a KGST-idők gyakorlatát idézték: erős politikai orientáció mellett a közvélemény érdektelensége fémjelezte a szakterületet. Ebben 1989 alig hozott változást, csupán a segélyprogramok fedezetében következett be drámai visszaesés.

Az EU-hoz való csatlakozás nyomán a szerző a nemzetközi fejlesztési politikában végbement változásokat és a mai állapotokat három főbb szempontból vizsgálja meg: egyrészt a *segélyek mennyiségét*, másrészt a támogatások *földrajzi fókuszát* és céljait, harmadrészt pedig az *intézményi környezetet* tárgyalja. Az EU elvárásai között a *hivatalos fejlesztési támogatások* (Official Development Assistance, ODA) mennyiségi követelményei szerepelnek: ezeknek 2010-ig a GDP 0,17 százalékát, 2015-re pedig 0,33 százalékát kell elérniük, holott már önmagában is kihívást jelent

az új tagállamoknak, hogy *segélyezettből segélyezővé* váljanak. Ami pedig a támogatások földrajzi eloszlását és céljait illeti, a térség tagországai az Unió elsődleges céljával, a szegénység ellen az ún. legkevésbé fejlett országokban (Least Developed Countries, LDCs – általában fekete-afrikai vagy karibi és csendes-óceáni országok) folytatott harccal szemben leginkább – a komparatív előnyök mentén – a Nyugat-Balkánra és a FÁK-országokra koncentrálnak. Ez ugyanakkor nem kizárólag konfrontációt jelent a brüsszeli irányvonallal szemben, hanem egyfajta hangsúlyeltolódást az Unió régebbi tagállamainak preferenciáihoz képest, ami például az *európai szomszédságpolitika* (European Neighbourhood Policy, ENP) fontosságának növekedését eredményezheti. A jelenlegi helyzetben azonban az egyik legkomolyabb nehézséget nem ez a nézeteltérés, hanem sokkal inkább az intézményi korlátok jelentik: az anyagi és emberi erőforrások hiánya az elégtelen szervezettséggel párosulva nem teszi lehetővé a nemzetközi fejlesztési politikák minőségi javítását – egyes új tagállamokban emiatt még kidolgozott stratégia sem áll rendelkezésre.

Simon Lightfoot tanulmányában részletes elemzés után levonja a következtetést: egy olyan, a piacgazdaság számára periférikus jelentőségű szakterületen, mint a nemzetközi fejlesztési politika, az EU és a tagállamok közötti megosztott felelősség csak csekély eredménnyel járhat; az amúgy is hosszú európaizációs folyamatot e körülmények inkább csak hátráltatják. Ugyanakkor a téma nemcsak a térség államai felzárkozási folyamatának szemléltetése miatt fontos, hanem azért is, mert egy olyan politikai eszközről van szó, amely képes a regionális stabilitást előmozdítani, konfliktusok hatásait tompítani, például

migrációs hullámokat megelőzni. Így a szerző aprólékos és igényes kutatása nemcsak az elhanyagolt nemzetközi fejlesztési politika jelentőségteljes szerepére, hanem az Unió gyenge érdekérvényesítésének hátrányára is felhívja a figyelmet.

MÁTYÁS MÁTÉ

A gonoszság birodalmában

ARCH PUDDINTON: AT LAST, A SERIOUS
UN INQUIRY INTO NORTH KOREA'S REIGN OF EVIL
FREEDOM HOUSE BLOG, 2013. ÁPRILIS 22.

2013 tavaszán az ENSZ Emberi Jogok Tanácsa (ENSZ-EJT) elfogadott egy vizsgáló bizottság felállítására irányuló határozatot, az Észak-Koreában uralkodó állapotok, az emberi jogok tiszteletben tartásának kivizsgálása céljából. A nemrégiben végrehajtott nukleáris kísérletek és a hangos fenyegetések közepette – amelyek szerint Észak-Korea a földig rombolja Dél-Koreát és elüldözi az Egyesült Államokat a régióból – nem csoda, hogy az emberi jogok ilyen jellegű vizsgálata eddig kisebb figyelmet kapott. Vannak azonban jelenségek, amik miatt üdvözítő az új törekvés, hogy napirendre tűzzék az észak-koreai rezsím belső elnyomását.

Először is, Észak-Koreában már régóta esedékes egy alapos vizsgálat. Fennállásának több mint hat évtizede alatt a vezetőség felépítette a világ legpusztítóbb politikai rendszerét, egy mélyreható és tartós parancsuralmi rendszert. Habár más kommunista diktatúrák talán több vért ontottak, vagy nagyobb nemzetközi befolyást gyakoroltak, ezek a rendszerek mára jobbára összeomlottak (Szovjetunió), megdöntötték őket (Kambodzsa, vörös khmerek), vagy

kiterjedt változásokon, átalakuláson mentek keresztül (Kína). Eddig senki sem kelhetett versenyre Észak-Korea képességével arra vonatkozóan, hogy megőrizze a rendszert – elzárkózva, reformoktól mentesen, meg nem hatva a saját népének szenvedésétől – évről évre, évtizedről évtizedre. Más kommunista rezsimek olyan szörnyetegeket hoztak világra, mint *Sztálin* és *Mao*, de ugyanezen államokban időnként viszonylag mérsékelt politikusok is kiemelkedtek, mint *Hruscsov*, *Teng Hsziao-ping*, vagy *Gorbacsov*. Ezzel szemben Észak-Korea eddig csak három vezetőt adott az emberiségnek hatvanöt éves történelme alatt: *Kim Ir Szent*, *Kim Dzsong Il* és *Kim Dzsong Unt*. Kim Dzsong Il uralma még pusztítóbb volt, mint apjáé, ugyanis ahogy a rendeleteivel kormányzott, az az 1990-es években súlyos éhínséghez vezetett, ami egy politikailag előidézett katasztrófa volt és 3,5 millió ember életébe került. Kim Dzsong Un nem mutatja jelét, hogy letérne a felmenői által kitaposott útról, és a vérvonal eddig talán legrosszabb tagjának bizonyul.

Másodszor, a vizsgálóbizottság felállítása egy fontos jele az ENSZ-EJT átalakulásának (szemléletváltásának). Évekig az ENSZ emberjogi szervezetei Izraelre koncentráltak, szinte elhanyagolva a többi nemzetet. Az elmúlt években viszont a Tanács megkezdte energiáinak összpontosítását olyan sokkal keményebb kihágásokra, amilyeneket Szíriában és Iránban is tapasztalhatunk. Köztudott, hogy *Navi Pillay*, az ENSZ emberjogi főbiztosa személyes erőfeszítéseket tett az észak-koreai vizsgálóbizottság felállítására, mivel Kim Dzsong Un első hatalmon töltött éve alatt a politikában semmilyen változás nem történt.

Harmadszor, a határozat, ami létrehozta a vizsgálóbizottságot, előírja a

megfelelő szervezést, meg kell, hogy legyenek az eszközök ahhoz, hogy érdemi nyomozást folytathassanak. Különösen lelkesítő az a tény, hogy a vizsgálóbizottság felhatalmazása lehetővé teszi a rendszer minden visszaélésére kiterjedő vizsgálatot. A dokumentum nyolc területet nevez meg: az élelemhez való jog megsértését, a munkatáborok foglyaival való bánásmódot, a kínzást, az önkényes fogva tartást, a diszkriminációt (amely magába foglalja egyebek mellett bizonyos családok célzott anyagi ellehetetlenítését hűségük vélt mértéke alapján), az élethez való jog megsértését, a személyes szabadság korlátozását, a személyek elrablását, beleértve a külföldi nemzeti-ségűeket is.

Az észak-koreai módszerek részletekbe menő vizsgálata a szabályozás és uralkodás terén régen esedékes egy ENSZ testület által. A határozat jelzi, hogy bizonyos körökben végre van hajlandóság arra, hogy a biztonságot érintő aggodalmak ne nyomjanak el minden más szempontot vagy homályosítsák el az emberi jogok lábball tiprásának tényét Phenjanban. Továbbá reménykedésre ad okot, hogy elhalóban van az az elcsépelet érvelés, miszerint szükségtelen nyilvánosságra hozni a Kim család bűneit, ugyanis mindenki tudja, hogy az észak-koreaiak diktatúrában élnek.

Bár mindenki tudja, hogy Észak-Korea nem demokratikus ország, ennek ellenére nem minden ember ismeri közlőrlől egy totalitárius rendszer páratlan természetét. Sok rezsím él például a cenzúra lehetőségével és monopolizálja a kulcspozíciókat a médiában. Ezzel szemben Észak-Korea egyedülálló abban a törekvésében, hogy megóvja népét a napi politika és a történelem bármilyen hatásától, amely nincs összhangban az események hivatalosan közölt, elfogult verziójával. Az információ szabályozásá-

nak mindenre kiterjedő jellege felhatalmazza Kim Dzsong Unt, hogy rádió hullámain keresztül betérítse az országot esztelen hencegéssel és olyan fenyegetésekkel, mint: „derékba törni az örült ellenséget” és „átvágni a torkukat”, vagy olyan gúnyolódással, mint „a szoknya mérgező tánca”, utalva Dél-Korea első női elnökére, *Park Geun-hye*-re. Olyan ígéretekkel továbbá, miszerint „felgyűjtjük a bűnök barlangjait és az agresszió bázisát az erőteljes és kidolgozott nukleáris támadással, és eltörlik őket a föld színéről”.

A Freedom House szakértői a következőkkel jellemezték az észak-koreai média állapotát a *Freedom of the Press* 2012-es jelentésében:

Észak-Koreában található a legelnyomóbb médiakörnyezet a világon... Az egypártrendszer birtokol minden médiumot, minden kommunikációt irányítása alá von, és korlátozza az észak-koreai emberek hozzáférését a szabad információhoz... Minden újságíró párttag a kormánypártban és minden médiaorgánium a rezsím szócsöveként szolgál.

A büntető törvénykönyv szerint a külföldi adások illegális hallgatása és disszidens írárok birtoklása államellenes bűncselekménynek számít, ami komoly büntetéssel járhat, beleértve a kényszermunkát, börtön- és halálbüntetést. Habár történetek letartóztatások a feketepiacon beszerezhető televízióműsorok nézése és birtoklása miatt, ennek ellenére növekedett az Észak-Koreába irányuló hír- és információáramlás, köszönhetően a külföldi rádióállomásoknak és a nem állami szervezeteknek, amelyek multimédiatar-almakat küldenek a határon keresztül.

Az észak-koreai média minden disszidens és külföldi újságíróat hazugnak minősít, akik szerintük a kormányt akarják megingatni. Erősen korlátozzák a külföldi újságírók lehetőségeit az infor-

mációszerzésre azzal, hogy érkezésükkor elkobozzák a mobiltelefonjukat, megakadályozzák, hogy emberekkel beszéljenek az utcán és megfigyelik a mozgásukat... A diktatórikus rezsim olyan alkalmakkor, mint a felvonulások és fesztiválok, meghívja a külföldi sajtót, hogy a közvetítések kedvezőbb megvilágításban mutassák be az államot.

Jelenleg nincs olyan pontos statisztika, amely adatokat tartalmazna az ország lakosai internethasználatának mértékéről. Mindazonáltal az észak-koreai média jelenléte az interneten növekedést mutatott az elmúlt években. A vezető pártújság, a *Rodong Sinmun* 2011 februárjában elindította saját weboldalát, miközben a *Korean Central News Agency* oldala folyamatosan frissül 2010-es debütálása óta. A Koreai Barátság Egyesület internetes honlapja a fő felülete a propaganda külföldi reklámozásának, továbbá multimédiatartalmakat is nyújt, a videó-

kat is beleértve. Észak-Korea YouTube-ot és Twittert is üzemeltet, *Uriminzokkiri* néven. Akárhogy is, ezek az új csatornák nagyon kis jelentőséggel bírnak egy átlagos állampolgár számára. A globális internethozzáférés még mindig csak egy maréknyi magas szintű tisztviselőre korlátozódik, akik állami hozzáférést kaptak, illetve külföldiekre, akik Phenjanban élnek. Egy átlagpolgár számára az internethozzáférés csak az országos intranethálózaton keresztül lehetséges, amely közvetlenül nem kapcsol külföldi oldalakat. A Koreai Számítógép Kutatóközpont, az állam információtechnológiai kutatóintézete szabja meg, milyen adatok tölthetők fel az intranetre. A személyi számítógépek otthoni előfordulása meglehetősen ritka, a legtöbb hozzáférés könyvtári terminálokon keresztül történik.

SZAFFNER DÁNIEL

SZERZŐINKHEZ

A Köz-Gazdaság szívesen fogad a közgazdaságtudomány tárgykörébe tartozó minden olyan tanulmányt, amely hozzájárul a hazai közgazdasági gondolkodás fejlesztéséhez. A kéziratok elkészítésekor a szerkesztőség a következőket kéri figyelembe venni:

A tanulmányokat elektronikusan kérjük elküldeni (balazs.szentivanyi@uni-corvinus.hu címre), lehetőleg MS Word (doc) formátumban

- Egy tanulmány átlagos hossza 1 szerzői ív (40 ezer karakter, szóközökkel együtt). Kérjük szerzőinket, hogy ettől legfeljebb kismértékben térjenek el felfelé.
- A tanulmány rendelkezzen rövid, legfeljebb 100 szavas összefoglalóval, amelyet angolul is el kell készíteni.
- A fejezetcímeket arab számokkal kérjük jelölni. Az alfejezetek esetén a főfejezet sorszámát is meg kell adni: 1, 1.1., 1.1.1., 1.2.2. stb.
- Az ábráknak legyen aláírása, a táblázatoknak címe, illetve legyenek arab számokkal sorszámozva. A táblázat vagy ábra tartalma lehetőleg legyen a főszöveg ismerete nélkül is értelmezhető. Minden esetben szükséges az adatok forrását feltüntetni az ábra vagy a táblázat alatt. *Az ábrák legfeljebb két szintet tartalmazzanak.*
- Egyenleteket, képleteket a sorok jobboldalán zárójelbe tett arab számokkal kell jelezni: (1), (2) stb.
- Hivatkozások, jegyzetek
 - A hivatkozásokat a főszövegben, szögletes zárójelben kérjük megadni [szerző évszám] formátumban. Pl: [Szentés 1999]
 - Pontos idézeteknél minden esetben szükséges megadni az oldalszámot is [szerző évszám: oldalszám] formátumban. Pl. [Szentés 1999: 312]
 - A jegyzetek a főszöveg kiegészítésére szolgálnak, számukat a feltétlenül szükséges minimális szintre kérjük csökkenteni.
 - Hivatkozott irodalom: a tanulmány végén kérjük felsorolni a szövegben hivatkozott irodalmakat az alábbiak szerint:
 - Könyvek
Szerző neve (kiadás éve): *Cím dőlt betűkkel*. Kiadó, kiadás helye
pl: Szentés T. (1999): *Világ gazdaságtan*. Aula, Budapest
 - Könyvfejezetek
Szerző neve (kiadás éve): „Fejezet címe idézőjelek közt”. In: Szerkesztő neve: *Kötet címe dőlt betűkkel*. Kiadó, kiadás helye
pl. Stern, N. és Stiglitz, J. (1997): „A Framework for a Development Strategy in a Market Economy” in: Malinvaud, E. (szerk): *Development Strategy and Management of the Market Economy*. Oxford University Press, Oxford
 - Folyóiratcikkek
Szerző neve (megjelenés éve): „Cím idézőjelek közt” *Folyóirat neve dőlt betűkkel*. évfolyam(szám): oldalszámok.
pl: Kydland, F. E. (2006): „Aggregált mennyiségi elmélet” *Köz-Gazdaság* 1(2): 19-35.
 - Internetes hivatkozások: Szerző neve (megjelenés éve): *Cím dőlt betűkkel*. Teljes URL. Lekérdezés dátuma.
pl. Rodrik, D. (2006): *The Disappointments of Financial Globalization*. [http://ksghome.harvard.edu/~drodrik/The Disappointments of Financial Globalization \(November 2006\).doc](http://ksghome.harvard.edu/~drodrik/The%20Disappointments%20of%20Financial%20Globalization%20(November%202006).doc). Lekérdezve: 2007. 03. 13.